

ВІДГУК

офіційного опонента д.і.н., професора О.Є. Лисенка на дисертацію С.О. Власюка «Українська революція 1917–1921 рр. в державній політиці пам'яті сучасної України», подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Період Української революції відділяє від сучасності ціле століття. Однак тогочасні події не тільки не втратили свого історичного й наукового значення, а й набувають нового суспільно-політичногозвучання на круто зламах сьогодення. Опосередкованим свідченням того, що революційна доба посідала особливе місце в радянському історієписанні, є переведення «Великої Жовтневої соціалістичної революції» у статус провідного міфу, який став несучою конструкцією більшовицької політики пам'яті на кілька десятиліть (фактично до середини 60-х років). Натомість революційні події в Україні (дефініція «Визвольні змагання» доволі точно передає їхній зміст) системно й брутально дискредитувалися й очорнувалися, відверто фальсифікувалися.

З набуттям Україною державного суверенітету з'явилася можливість ліквідувати парадоксальну ситуацію, пов'язану з відсутністю візії вітчизняних істориків на це складне явище. Однак інерція останнього бастіону комуністичної ідеології й історичної політики – міфу «Великої Вітчизняної війни», що у 90-ті роки безболісно перекочував у пам'яттєвий простір незалежної України, – все ще перешкоджала з'ясуванню того місця, яке посідала Українська революція у нашій історії. І, хоча нині не варто стверджувати, що ці дві епохальні події «врівноважені у правах», Українська революція вже набула належне їй місце і в історіографії, і в меморіальних практиках.

З урахуванням викликів і загроз, що створюють значні труднощі й перешкоди на шляху державного будівництва, роль Української революції як одного з дійових чинників формування української політичної нації тільки

зростає. З огляду на це актуальність дисертації С.О. Власюка не викликає сумнівів.

У «Вступі» автор кваліфіковано сформулював обов'язкові атрибути кваліфікаційної праці: актуальність, зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, мету і завдання, об'єкт і предмет, хронологічні та географічні межі, теоретико-методологічну основу дослідження, наукову новизну, практичне значення дослідження. Науковий проект ґрунтовно апробований у публікаціях та виступах здобувача на наукових заходах – як всеукраїнських, так і міжнародних.

Коли мова йде про завдання такого дослідження, одним з них могло б стати встановлення кореляції між колективною/державною та індивідуальною пам'яттю про революційні події 1917–1921 рр., адже це слугує одним з надійних маркерів консолідації все більшої кількості громадян України довкола спільних історичних цінностей.

Не відмовляючись від недавньої історіографічної традиції відстежувати еволюційні витки меморіальної політики за каденціями Президентів України, дисертант вказує на те, що серед фахівців цієї теми відсутня єдність в оцінці змісту і спрямування заходів того чи іншого очільника держави у вказаній сфері та їх значення для стратегічних векторів державотворення.

Аналіз напрацювань попередників супроводжується акцентованими характеристиками основних проблемних зон, ступеня і повноти їх опрацювання, теоретизації та емпіричного підкріplення. При цьому особлива увага звертається на те, у який спосіб дослідники трактують регіональну специфіку пам'яттєвих стратегій і практик, а також роль місцевих органів влади, з одного боку, у реалізації вказівок центру, а з іншого, – у проведенні власної лінії, що часом віддзеркалювала інтереси регіональних правлячих та олігархічних еліт.

Подаючи характеристику джерел, що становлять емпіричну основу дослідження, виконавець дисертації вказує на особливості законодавчих та

підзаконних нормативно-правових актів, мотиваційні чинники, що визначали їх зміст і спрямування, специфіку таких джерел, як офіційні виступи, заяви, звернення представників вищих органів влади та управління, а також документів органів місцевого самоврядування, публікації в ЗМІ, его-документи, матеріали соціологічних опитувань. Беручи до уваги роль громадянського суспільства у формуванні сучасної колективної пам'яті, варто було залучити й джерела, що відображають зусилля недержавних інституцій у цьому сегменті.

Виконання кваліфікаційної праці з такого складного предмету як історична пам'ять, за визначенням, передбачає обрання певного методологічного кредо. Дисертант сформував його на підставі теоретичних здобутків провідних мислителів минулого та їх сучасних послідовників: М. Альбвакса, П. Рікера, П. Нора, Е. Гобсбаума, Т. Рейнджа, Ф. Ар'єса, Е. Кейсі, П. Коннертон, Я. Кубіка та інших. Визначаючи провідних генераторів, модераторів, агентів та акторів політики пам'яті, автор відводить головну роль державним органам і громадянському суспільству, залишаючи на периферії духовних суспільних лідерів нації.

Термінологічне розмаїття диктує необхідність відсепарування дефініцій, завдяки яким у науковому спосіб можна інтерпретувати феноменологію колективної пам'яті та комеморативної політики. Здобувач окреслив коло понять, яким він оперує в тексті.

Реконструюючи ментальний ландшафт, на якому творилася політика пам'яті в суверенній Українській державі, С.О. Власюк наводить результати соціологічних опитувань. На цій підставі аналізуються регіональні відмінності сприйняття минулого мешканцями різних куточків України та їхнє ставлення до сучасної держави. Екстраполяції на окремі періоди, події, персоналії вітчизняної історії дають змогу автору встановити певну «шкулу цінностей» для жителів різних регіонів, з одного боку, та оцінити рейтинг історичних явищ за їх значенням для усього суспільства та окремих його частин, – з іншого. Крім

того, матеріали соцопитувань слугують ілюстрацією культурного та освітнього рівня населення, що безпосередньо впливає на його симпатії та антипатії, особливо, коли йдеться про історичні персонажі. У праці вказується і на вік респондентів, що визначальним чином відбивається на оцінках минулого та «зонах ностальгії».

Звичайно, соціологічні опитування дають уявлення про основні тенденції того чи іншого явища і процесу. Однак, коли йдеться про таку сферу, варто було б приділити більше уваги участі громадян у комеморативних заходах держави чи громадських об'єднань. Зрозуміло, що статистичних матеріалів, які ілюструють цю частину проблеми, практично немає. Однак існують інші засоби її вивчення, що й доводить дослідження В. Середи, про яке згадується в дисертації.

Відсутність чітко сформульованої національної ідеї, довкола якої могла б консолідуватися більша частина суспільства, брак усвідомлення власної місії у політикуму, деструктивні зовнішні впливи стали чинниками, що негативно впливали на механізми комеморативної політики держави.

У тексті розкриваються еволюційні етапи становлення і розвитку історичної політики в суверенній Україні, що до певної міри відштовхувалася від очікувань і настроїв тієї частини суспільства, яка вбачала в нових реаліях історичний шанс для відродження національної державності й формування повноцінної української політичної нації. Виконавець дисертації позначає ті контрапункти громадсько-політичного життя, що стимулювали актуалізацію знань про Визвольні змагання, подолання радянських негативних оцінок Української революції та формування її позитивного образу як рубіжного явища нашої історії.

Характеризуючи історичну політику Л. Кравчука, дисертант слушно наголошує на тому, що апеляція до Визвольних змагань підважувала радянський історичний канон, також надавала підтримки українській

державотворчій позиції та сприяла легітимації нової влади. Суперечлива ж візія першого Президента України в цих питаннях пояснюється складними суспільно-політичними реаліями, неготовністю політиків вищого рангу до рішучого розриву з радянським минулім, у якому формувалися їхня особистість та політичні переконання. Автор розкриває суттєві імпульси з боку української діаспори, які слугували сигналами для політикуму на початку 90-х років, прискорювали, ухвалення рішень у сфері меморіальної політики, забезпечували їм позитивний фон у світовій громадській думці.

У курсі, який обрав Л. Кучма, дослідник виокремлює своєрідну ідіосинкразію постатей та подій вітчизняної історії, покликану забезпечити прийнятність у всіх регіонах країни, а також прагнення уникати гострих кутів. На доказ цього наводяться деякі укази, а також мнемонічні церемонії, що набули статусу протокольних чи загальнодержавних урочистостей, невиконання Л. Кучмою своїх передвиборних обіцянок у справі декомунізації. Акцентовано увагу й на тому, що в останні роки його президентства були зроблені помітні кроки вперед на шляху до порозуміння в питанні українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни.

У лінії В. Ющенка, яку той позиціонував у сфері комеморативної політики, С.О. Власюк виокремлює перенесення наголосів на проблеми Голодомору в Україні 1932–1933 років, а також створення спеціальної установи – Українського інституту національної пам'яті, що мала генерувати ідеї та втілювати курс керівництва держави у цій сфері. Не залишилися на периферії і такі теми, як козацтво та Українська революція, що знайшло відображення у багатьох рішеннях і заходах влади. На користь того, що проблеми історичної політики набули особливого значення в суспільно-політичному житті держави, наводяться міркування й факти, що свідчать про гострі дискусії у Верховній Раді України та протистоянні між президентською й урядовою гілками влади.

Висвітлюючи кроки В. Ющенка, спрямовані на пошук компромісу в поглядах на складні сторінки спільної історії України та Польщі, окрім наведених прикладів, можна було б згадати менш помітну для загалу ініціативу Президента нашої держави – відкриття української національної експозиції в Музеї «Аушвіц – Біркенау» (м. Освенцим, Польща). Ця пропозиція була з розумінням сприйнята польською стороною, після чого почалися консультації. Було створено оргкомітет, почалася акумуляція експозиційних матеріалів. Однак за президентства В. Януковича держава усунулася від використання унікального шансу показати через експозиційну платформу одного з найвідоміших музеїв світу цього профілю Голокост в Україні, а через сюжети про «Праведників народів світу» зняти з українців тавро «антисемітів», нав'язуване деякими зовнішніми силами.

Аби рельєфно показати особливості мнемонічної політики Президента В. Ющенка, виконавець дисертації розкриває зусилля ідеологічної машини Російської Федерації, покликані її дискредитувати та законсервувати радянські меморіальні практики й цінності.

У дисертації критично оцінюється політика Президента України В. Януковича у сфері пам'яті. Вказується на її непослідовність, все більший крен у бік радянсько-російської моделі, відмову від кваліфікації Голодомору 1932–1933 рр. як «геноциду», помітне скорочення кількості указів у цьому сегменті правотворчості.

До цього переліку було б додати ганебні дії уряду й деяких фракцій Верховної Ради у питаннях українсько-польського конфлікту та історії ОУН і УПА, організацію виставки в «Українському домі» «Злочини ОУН і УПА проти поляків та єреїв у роки Другої світової війни», звернення до депутатів Польського Сейму з осудом українських націоналістів та інші дії.

У політичному кредо Президента П. Порошенка здобувач наголошує на «декомунізаційних законах», послідовному розриві з залишками «радянської

спадщини і пут, нав'язуваних Російською Федерацією, формуванні нових мнемонічних церемоній та практик, національних за своїм звучанням.

Загалом з періодизацією державної політики пам'яті в Україні, запропонованою автором, можна погодитися.

Даючи характеристику інституційних зasad формування пам'яті про Українську революцію 1987–1921 pp., С.О. Власюк висвітлює еволюцію повноважень провідної установи у сфері державної комеморативної політики – Українського інституту національної пам'яті. Постійна корекція його функцій та компетенції трактується як відсутність у керівництва держави чіткого розуміння місця УІНП в цій системі координат, а також прагнення надати її діяльності певного політичного забарвлення. При цьому найбільш негативним виявом цих змін стала втрата УІНП дослідницької складової в його діяльності. Детально розглядаються завдання, які виконує Національний інститут стратегічних досліджень, оскільки він активно залучається до підготовки та наукової експертизи важливих державних документів (зокрема, послань Президента України, законів, указів, а також аналітичних записок з актуальних проблем), а також Інститут історії України та Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, що також відіграють помітну роль у формуванні й реалізації історичної політики, продукуванні фундаментального знання, що слугує її підґрунтам.

Окремо йдеться про місце архівних установ у мнемонічних заходах влади, зокрема, проблему доступу до їх фондів як однієї зі складових історичних політики. Згадуються і Галузеві державні архіви МВС та Служби Безпеки України, завдяки яким здійснювалася реабілітація осіб, які стали жертвами політичних репресій радянського режиму. Інститут Президента України трактується як ініціатор і модератор політики пам'яті, а безпосередньо підпорядковані йому установи (насамперед, Адміністрація Президента та інші) – як промоутери. Особно сказано про роль депутатського корпусу, який доволі

часто ухвалював неадекватні рішення, що йшли врозріз не тільки з указами Президента, а й з інтересами Української держави. Проблеми історичного змісту використовувалися багатьма політичними гравцями з електоральною метою і навіть входили окремими пунктами до коаліційних угод. Серед меморіальних акторів згадані також Державна міжвідомча комісія у справах увічнення пам'яті учасників Антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій при Кабінеті Міністрів України, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», Рада з питань вивчення наукової спадщини та політичної діяльності М. Грушевського, Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського, Державний комітет телебачення і радіомовлення, Державний комітет України у справах видавництва, поліграфії та книгорозповсюдження, Міністерства України у справах преси, Міністерство інформації України, Державний комітет інформаційної політики, Український інститут книги.

Будь-яка політична воля перед тим, як трансформуватися у практику, має легітимізуватися у відповідному законодавчому та нормативно-правовому форматі. Через призму законотворчості у праці простежуються основні аксіологічні й політичні маркери політичного курсу в різні періоди сучасного державотворення, «ударні напрями», довкола яких вибудовувалися її стрижневі вектори, способи комеморації. Одним з таких напрямів стало вироблення процедури реабілітації жертв політичних репресій та її юридичне в нормування у відповідності зі світовою правовою практикою. Аналогічні орієнтири було обрано для засудження на законодавчому рівні комуністичного й націонал-соціалістського тоталітарних режимів (у пакеті з іншими «декомунізаційними» актами).

Дисертант показує, як обережно політичні еліти першої половини – середини 90-х років ХХ ст. визначали місце Української революції у

пам'яттєвому ландшафті України, який тривалий проміжок часу їм був потрібен для подолання гравітації радянської схеми сприйняття минулого.

Власні траєкторії мали ініціативи з ушанування видатних персоналій – М. Грушевського, П. Скоропадського, С. Єфремова, В. Липинського, І. Огієнка, Є. Петрушевича, Є. Коновалця, С. Петлюри, В. Винниченка, а також рубіжних подій Визвольних змагань – Дня Соборності України, Дня пам'яті Героїв Крут, першого Уряду України, української дипломатичної служби, Року Української революції 1917–1921 рр. (2017 р.), діяльності Українських Січових Стрільців та інших. Водночас перелічуються недоліки меморіального законодавства та механізмів його імплементації.

Детальніше меморіальні заходи, присвячені Українській революції, проаналізовані в останньому розділі кваліфікаційної роботи. Авторські спостереження підвели до його висновку про те, що важливою особливістю комеморації 90-х років став акцент на їхньому символізмі. У такий спосіб здійснювався поступовий розрив з радянською спадщиною. Водночас наголошується, що «комеморації формувалися і змінювалися під впливом кон'юнктури» у той час, коли бюрократичний характер залишався. Це виявилося в шаблонності заходів, надмірній деталізації урочистостей, чіткій регламентації кола запрошених і посиленому режимі охорони.

Однак, це не завадило В. Ющенку зробити кілька помітних кроків на шляху до гідного вшанування Визвольних змагань, свідченням чого стало відкриття музею Української революції у київському Будинку вчителя. У дисертації цей факт постає як завершальний акорд логічного ланцюга еволюції керівництва України у ставленні до цього переломного періоду в історії нашого народу.

Здобувач звертає увагу ще на одну промовисту обставину: влада часто надавала статусу офіційних церемоній тим заходам, які ініціювали громадські

інституції, у такий спосіб рухаючись назустріч очікуванням активної частини суспільства.

Загалом же прагнення використати мнемонічні церемоніали задля політичної самореклами, дискредитації опонентів, і того, аби підіграти настроям власного електорату, спричиняло калейдоскопічну зміну канонів, «пам'яттєвий парткуляризм» у праці трактуються як свідчення незрілості політичних еліт, що не встигали за поступом суспільства і викликами часу.

Оскільки «місця пам'яті» належать до найпопулярніших і загальноприйнятих способів маркування мнемонічного простору, виконавець дисертації присвятив цьому питанню окремий підрозділ. У тексті наголошується на тому, що в цій справі існує люфт між ухваленням рішення про меморіалізацію певної локації та матеріально-технічним і фінансовим забезпеченням його реалізації. Додаткові труднощі, які ілюструються у тексті конкретними фактами, викликало перенесення витрат на місцеві бюджети, що здебільшого сповільнювало, а то й зовсім припиняло процес втілення проектів ще на початковій стадії.

Специфіку мнемонічних ініціатив регіональних властей і громадськості автор розкриває через спроби відзначення революційних подій та вшанування їх учасників власними силами, що незрідка наштовхувалися на брак коштів та спротив певної частини політичних сил і громадськості, нерозпорядливість та інші деструктивні чинники.

Характеризуючи ситуацію під час відзначення 100-річчя Української революції, С.О. Власнюк наводить широкий перелік заходів, які проводилися на всіх рівнях, – від загальнодержавного нерегіонального й місцевого.

У дисертації дається оцінка крокам, спрямованим на українізацію назв окремих з'єднань, частин, підрозділів на навчальних закладів Збройних Сил України, з'ясовуються причини значної тривалості цього процесу. Окреслено зміну символіки з урахуванням елементів військової символіки часів

Визвольних змагань. Розкрито сутність пропозицій, що базувалися на засадах наступності й історичних аналогій і традицій, частину яких вдалося втілити в життя, а решта залишається нереалізованими.

Підручниковий вимір пам'яті про Визвольні змагання 1917–1921 рр. висвітлюється завдяки аналізу контенту програм і навчальної літератури, який зазнав змін, що відображали трансформації у вищому ешелоні влади. На конкретних прикладах продемонстровано відмінності у ставленні до подій революційної доби у різних регіонах України, що вийшло і на шкільний рівень, а також труднощі з забезпеченням навчального процесу у 90-х роках підручниками, які містили нові концептуальні підходи. Вказано на спроби політичного впливу на зміст програм та підручників з історії з боку різних політичних сил, тиску на авторів навчальної літератури.

Дисертаційний текст обрамлюють обґрунтовані висновки, теоретичні положення та узагальнення.

Віддаючи належне автору за глибоке і ретельне дослідження обраної теми, необхідно викласти ще деякі міркування, завваги та рекомендації.

На с. 6 Український інститут національної пам'яті віднесено до наукових інституцій. Насправді, УІНП є державним органом, повноваження якого прописані у відповідному нормативно-правовому акті. Щоправда, упродовж тривалого періоду наукова складова вважалася однією з пріоритетних у його діяльності, що дало змогу підвести під комеморативну політику наукову основу, розгорнути опрацювання теоретичних проблем, термінологічного апарату, а також започаткувати «memory studies» як один з важливих і до певної міри автономних напрямів наукового пошуку. Не зовсім вдалими слід визнати формулювання назв розділу 2 «Суспільно-політичні обставини використання пам'яті про Українську революцію 1917–1921 рр.» та підрозділу 2.3 «Статика владно-регіональних версій пам'яті».

Не дуже вдалою видається назва розділу 2 у тій частині, що стосується «використання» пам'яті про Українську революцію. Очевидно, йдеться про операції з мнемонічним простором. Тут автор оперує терміном «історична свідомість українського суспільства», не подаючи його визначення. Це залишає читача перед вибором: синонімізувати це словосполучення з історичною пам'яттю чи сприймати як самостійну категорію.

На наше переконання, принципово важливою є відмова від синонімізації «національного» й «націоналістичного» наративу та відповідних моделей історичної пам'яті. Йдеться не стільки про ідеологічну складову, скільки про подолання спрощених, схематичних уявлень про історичний наратив і мнемонічний простір сучасної України, на чому, між іншим, спекулюють промоутери гібридної війни проти України. Насправді, існують всі формальні ознаки наявності трьох окремих наративів та моделей пам'яті: прорадянський, національний і націоналістичний, хоча це становить предмет окремої дискусії.

Здобувач констатує, що радянська історична ідентичність стабільно утримувала свої позиції до 2004 р., після чого кількість її носіїв стала різко скорочуватися. Цю тенденцію він пов'язує з політикою пам'яті та природною зміною поколінь. Насправді, глибинні причини цього явища слід шукати у зміні суспільно-політичної ситуації, переорієнтації української політичної нації на загальнолюдські цінності, здобутки світової демократії. Зовнішнім виявом цих кардинальних трансформацій стала «Помаранчева революція». Вже на цьому тлі Президент України В. Ющенко генерував нову політику пам'яті.

На більш виразний сюжет заслуговувала роль Революції Гідності у переформатуванні настроїв у суспільстві, зміні балансів між різними моделями пам'яті, зменшенні російських впливів після анексії Криму і Донбасу військами Російської Федерації. Це є особливо важливим з огляду на те, що агресія цієї держави проти України переконливо довела існування багаторічної антиукраїнської політики Кремля, щоувесь час після розпаду СРСР намагався

перешкоджати розвитку нашої державності. Водночас ті події ще раз оприявили імперативу, що постала і в період Визвольних змагань: завоювання революції треба вміти захищати.

Окреслюючи коло mnemonicічних акторів, дослідник сконцентрувався винятково на державних органах та установах. Поза тим, відомо, яку помітну роль останнім часом відіграють у пам'яттєвому полі громадські об'єднання. Враховуючи важливість формування громадянського суспільства в Україні, варто було принаймні стисло про це написати в тексті.

На більшу увагу заслуговує виставково-музейний формат комеморації як один з атрактивних і таких, що традиційно користується запитом великої кількості відвідувачів, особливо у великих містах. Втім, у межах одного дисертаційного проекту розкрити вказані аспекти в розгорнутому вигляді неможливо.

На с. 170 зазначається, що з кінця 2010 р. «почалися зустрічі у форматі нової українсько-російської комісії, очолюваної з української сторони О. Удодом, а з російської – О. Чубар'яном». Насправді, українську частину спільної комісії істориків очолював В. Смолій, а О. Удод був її членом, виконуючи доручення Міносвіти України щодо консультацій з приводу спільногопідручника. Всі інші члени комісії з українського боку участі з цих контактах не брали, критикуючи саму ідею спільногопідручника.

У тексті зустрічаються стилістично не вивірені звороти, невдалі словосполучення на кшталт «фахові науковці Інституту історії України» (с. 7), «усе більше праць ставлять перед собою завдання...» (с. 21), «згідно зі спільних досліджень» (с. 49), «натомість визначено користуватися» (с. 81), «наукове супроводження здійснення...» (с. 95), «підрозділ скupo описував...» (с. 167).

Інколи трапляються русизми: «прийняті меморіальні акти», «дана проблематика», «у цілому», «приймати рішення», «ряд заходів», «увіковічення», «в тому числі», «появився», «виключні видатки», «по традиції».

Однак ці зауваження не мають принципового значення і суттєво не впливають на загалом позитивну оцінку рецензованого дисертаційного проекту.

Дисертаційний проект С.О. Власюка «Українська революція 1917–1921 рр. в державній політиці пам'яті сучасної України», є самостійним дослідженням, що розкриває актуальну в науковому суспільному сенсі тему, і відповідає спеціальності 07.00.01 – історія України та профілю спеціалізованої вченої ради, до якої її подано до захисту. За своїм науково-теоретичним рівнем, актуальністю, новизною вирішених завдань, обґрунтованістю основних положень і висновків дисертація повністю відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р., зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р. «Про затвердження порядку присудження наукових ступенів а її автор С.О. Власюк заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Відгук схвалено на засіданні відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України Національної академії наук України від 16 січня 2020 р., протокол № 1.

Відгук підготував
завідувач відділу історії України
періоду Другої світової війни
Інституту історії України НАНУ
д.і.н., професор

О. Е. Лисенко

